

Piotr Cichoracki*

Wrocław

Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi. Stan badań

Abstract

This article examines the historiography of the Communist Party of Western Belarus. This organisation operated in the north-eastern part of the Second Polish Republic. The current state of research on its history is illustrated by several examples from Polish, Soviet, and Belarusian historiography. The author analyses the changes that have taken place in historiography from the 1950s to the present day, including the particular aspects that attracted the attention of historians. The categories of publications (monographs, source publications) are described and research questions posed in the later part of the article.

Keywords: Communist Party of Western Belarus, historiography of the Second Polish Republic, communist movement in the Second Polish Republic

Słowa kluczowe: Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, historiografia II Rzeczypospolitej, ruch komunistyczny w II Rzeczypospolitej

Nieczęsto zdarza się, aby historiografia jakiegoś zagadnienia z dziejów XX wieku doczekała się pogłębionej analizy. Tak dzieje się jednak w wypadku Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi. Badania prowadzi białoruski historyk A.A. Sawicz, pracownik uniwersytetu w Brześciu. Jego opracowanie poświęcone historiografii „ruchu narodowo-wyzwoleńczego na Zachodniej Białorusi” w latach 1921–1939 jest dziełem, w którym można znaleźć zapewne kompletny zestaw zwartych, opublikowanych w ZSRS i na Białorusi, opracowań na temat KPZB do końca pierwszej dekady XX w. Przepuszczalnie zawiera też pełny wykaz bronionych prac doktorskich i habilitacyjnych. Trudno natomiast ocenić stopień kompletności opracowań rozproszonych, w każdym razie te również znalazły się w polu zainteresowania brzeskiego historyka¹. Książka ta jest więc bardzo cennym – dodajmy krytycznym – przewodnikiem po literaturze przedmiotu. Stan badań w Polsce dla połowy lat 90. zaprezentowała w postaci artykułu Krystyna Gomółka².

* Uniwersytet Wrocławski, Instytut Historyczny; e-mail: cichoracki@op.pl; ORCID iD: 0000-0003-2523-2679

¹ A.A. Савіч, 2012.

² K. Gomółka, 1996, s. 99–104.

Istnienie wspomnianej pracy A.A. Sawicza pozwala w niniejszym tekście uniknąć mechanicznego wyliczania prac dotyczących KPZB. W to miejsce warto więc być może podjąć próbę opartą na innym założeniu. Historiografię poświęconą tejże strukturze daje się przedstawić w czterech perspektywach. Z punktu widzenia charakteru niniejszego tekstu kluczowy wydaje się podział problemowy. Istniejącą historiografię na ten temat można analizować również w ujęciu chronologicznym, zastanawiając się nad tym, czy – i ewentualnie jak – zmieniała się literatura na temat działalności KPZB. Biorąc pod uwagę miejsce powstawania prac dotyczących partii, da się również zastosować kryterium narodowo-państwowe. Zastosowanie tu owego hybrydalnego terminu wynika ze specyficznego statusu historiografii sowieckiej, którą należałoby zestawiać z pracami opublikowanymi w Polsce i na Białorusi, po uzyskaniu przez nią podmiotowości państwowej. Wreszcie kolejnym kryterium jest formalna postać zebranej literatury przedmiotu.

Uwaga skoncentrowana tu zostanie na łatwiej dostępnych pracach opublikowanych, natomiast jedynie wrywkowo zasygnalizowane zostaną opracowania pozostające w maszynopisie, będące doktoratami bronionymi w ZSRS i na Białorusi. Egzemplifikacje stanowią przede wszystkim druki zwarte, natomiast teksty rozproszone są przywoływane w sytuacji, gdy ich tematyka zdawała się szczególnie istotna z punktu widzenia ogólnego stanu badań. W konkluzji zaprezentowane zostaną perspektywy badawcze, jakie zdaniem niżej podpisanego rysują się w związku z zaprezentowanym stanem historiografii dotyczącej KPZB.

Początek prac nad dziejami KPZB, które można dziś uważać za jakkolwiek użyteczne, związany był odwilżą polityczną, jaka objęła ZSRS i państwa przezeń kontrolowane w połowie lat 50. XX w. Jej elementem była rewizja podejścia do historii ruchu komunistycznego działającego w II Rzeczypospolitej i swoista jego „rehabilitacja”. Dotyczyło to również KPZB i miało swoje konsekwencje badawcze zarówno na sowieckiej Białorusi, jak i w Polsce³. W tym pierwszym wypadku za przełomową uznaje się naradę „byłego aktywu KPZB i Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Białorusi”, jaka odbyła się w lipcu 1956 r. Prowadził ją M.S. Orechwo – były międzywojenny działacz komunistyczny, a w połowie lat 50. – rozpoczynający swoją pracę – „starszy współpracownik” Instytutu Historii Partii przy KC Komunistycznej Partii Białorusi⁴. Spotkanie to traktowane jest jako umowny moment dania „zielonego światła” dla podjęcia studiów nad dziejami KPZB.

W efekcie już w latach 50. zaczęto przygotowywać tam prace doktorskie im poświęcone. Były one bronione w kolejnej dekadzie. Symptomatyczny dla dynamiki intensywności badań wydaje się rozkład doktoratów poświęconych bezpośrednio bądź pośrednio KPZB, a bronionych w ZSRS i na Białorusi (ryc.).

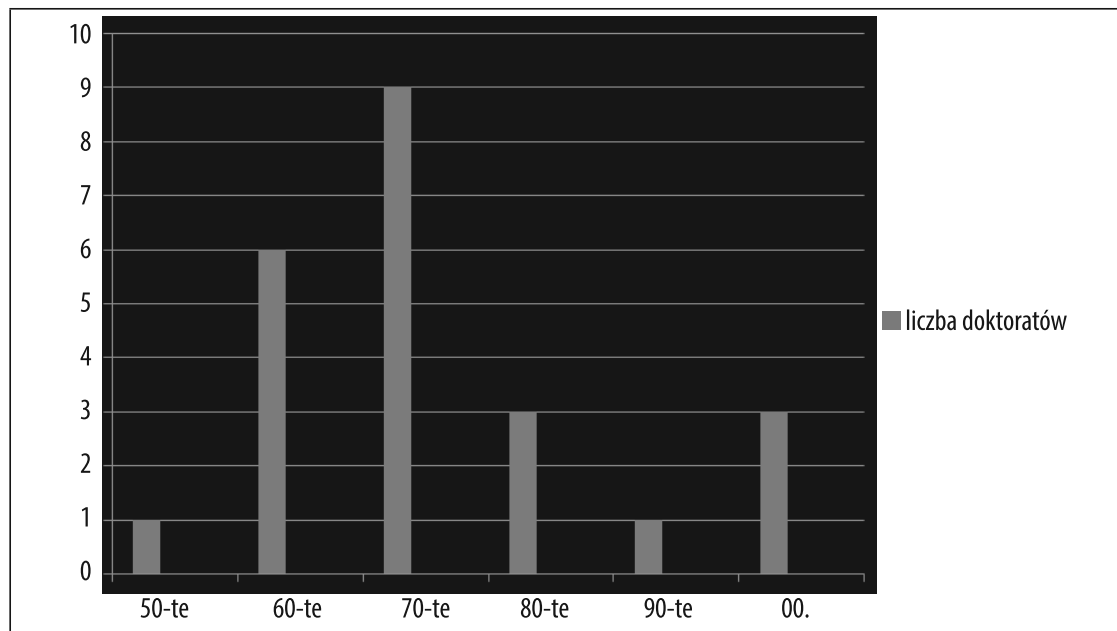
Powyższy wykres ilustruje kilka zjawisk, ale wymaga również komentarza. Zainteresowanie dziejami KPZB swoje apogeum osiągnęło w latach 70. Później

³ A.A. Савіч, 2012, s. 45.

⁴ Ibidem, s. 46.

wyraźnie zmalało, czego skutkiem był niemal zupełny brak takich dysertacji w latach 90. Można wysnuć stąd przypuszczenie, że w pierwszej dekadzie po upadku ZSRS historia KPZB przestała być istotnym elementem prac badawczych białoruskich historyków. Pewne odbicie, widoczne na wykresie dla lat 2000. jest jednak pozorne. Żaden bowiem z czterech doktoratów obronionych na Białorusi po 1991 r. tematycznie nie jest wprost związany z działalnością KPZB, choć – w mniejszym lub większym stopniu – muszą one dotyczyć tej tematyki. Poszczególni autorzy zajęli się bowiem ruchem związkowym⁵, historią – powiązanego z KPZB – Białoruskiego Włóściańsko-Robotniczego Klubu „Zmahanye”⁶, dziejami historiografii „ruchu narodowo-wyzwoleńczego”⁷, wreszcie – „ruchem robotniczym na Zachodniej Białorusi”⁸.

Ryc. Doktoraty powiązane z historią KPZB obronione w ZSRS i na Białorusi w latach 1954–2002

Oprac. własne na podstawie: A.A. Савіч, 2012.

Jeśli chodzi o polską historiografię do 1989 r., „monograficzne” zainteresowanie historią KPZB było niewielkie, a w latach 80. niemal żadne⁹. Niemniej zaowocowało cennymi pracami. Na czoło wysuwają się dokonania Aleksandry Bergman. Jej teksty zostały opublikowane dwukrotnie: pierwotnie, w latach 60. i 70. w formie rozproszonej, a następnie, w kolejnej dekadzie, zebrane i wyda-

⁵ A.A. Румак [1994].

⁶ В.В. Даніловіч [2000].

⁷ А.А. Савіч [2000].

⁸ М.Б. Сямёнчык [2000].

⁹ Symptomatyczne, choć rzecz jasna nie przesądzające w szczególności, że zarówno Bibliografia Historii Polskiej za lata 1980–2011, jak i główny katalog Biblioteki Narodowej dla lat 90. nie wykazują żadnych takich prac: http://katalogi.bn.org.pl/iii/encore/search/C__Skomunistyczna%20partia%20zachodniej%20bia%C5%82orusi__Orightresult__U?lang=pol&suite=cobalt; <http://www.bibliografia.ipn.gov.pl/bhp/katalog-on-line/8338,Katalog.html>.

ne w jednym tomie¹⁰. Okres ten wyróżniał się skoncentrowaniem nielicznych, ale różnorodnych formalnie publikacji na tematyce Białostoczczyzny¹¹.

Po 1991 r., jeśli nie uwzględniać – poświęconych jednak głównie historiografii – prac A.A. Sawicza, zainteresowanie historią KPZB na Białorusi można określić jako bardzo umiarkowane, co zresztą tenże historyk dostrzega i komentuje w tonie sceptycznym¹². Monografie publikowane jako wydawnictwa zwarte są absolutną rzadkością¹³. Więcej jest prac w formie artykułów¹⁴. Generalnie jednak zwraca uwagę unikanie podejmowania tematyki KPZB jako takiej, a w miejsce tego odnośnienie się do działalności partii w kontekście całokształtu „walki narodowo-wyzwoleńczej” Białorusinów w II RP¹⁵. Najjaskrawszym tego przykładem jest fragment próby syntetycznego ujęcia dziejów województw północno-wschodnich II RP, jaka ukazała się na Białorusi w 2014 r. W poświęconym życiu społeczno-politycznemu tego obszaru rozdziale, samej KPZB nie poświęcono odrębnego podrozdziału, jedynie wplatając informacje na jej temat w część zatytułowaną „białoruski ruch narodowo-wyzwoleńczy”¹⁶. Wydaje się więc, że w tej sytuacji najważniejszym, choć specyficznym dokonaniem tamtejszej, nowszej historiografii są fragmenty wspomnianej jeszcze niżej, regionalistycznej serii „Pamięć”, poświęcone okresowi międzywojennemu.

W Polsce badania zostały wznowione dopiero w XXI w. Oparte są przede wszystkim o archiwalną bazę źródłową, zgromadzoną zarówno na Białorusi, jak i w Polsce. Uwzględnia się w nich zarówno akta wytworzone przez instytucje II RP, jak i te proveniencji komunistycznej. Przy czym wydaje się, że większą rolę odgrywa pierwsza kategoria. Publikowane prace koncentrują się przede wszystkim na wpływie ruchu komunistycznego w sferze szeroko rozumianego bezpieczeństwa publicznego. Pojawiają się również ujęcia regionalne i drobniejsze przyczynki poświęcone innym zagadnieniom. Zostaną one omówione niżej.

Do dziś dysponujemy zaledwie jednym ujęciem syntetycznym historii KPZB, opublikowanym w ZSRS w 1966 r.¹⁷ Wywarło ono wpływ zwłaszcza na historiografię sowiecką, stając się dla tamtejszych badaczy „swoistym punktem orientacyjnym”¹⁸. Do dziś bywa wykorzystywane w polskiej historiografii, choć z oczywistymi i artykułowymi zastrzeżeniami. Pozostawiając na boku kwestię języka i doboru wątków w całej książce, w oczy rzuca się wyraźnie pobieżne potraktowanie ostatniego okresu istnienia KPZB, a zwłaszcza oparcie tej części pracy na wyjątkowo słabej i jednostronnej bazie źródłowej. Krótszymi

¹⁰ A. Bergman, 1984.

¹¹ Szerzej z wyliczeniem publikacji: K. Gomółka, 1996, s. 101–103.

¹² A.A. Савіч, 2012, s. 190.

¹³ Specyficzny status ma praca, której współautorem jest W.P. Łaskowicz, młody działacz komunistyczny z terenu województwa poleskiego. Pozornie synteza, jest w rzeczywistości hybrydą wspomnień i opracowania, В.П. Ласкович, В.В. Ласкович, 2002.

¹⁴ Szarzej wraz z wykazem prac: A.A. Савіч, 2012, s. 190.

¹⁵ Ibidem, s. 169–206.

¹⁶ A.A. Коваленя (ред.), 2014, s. 393–408.

¹⁷ А.Н. Мацко, В.Е. Самутин (ред.), 1966.

¹⁸ A.A. Савіч, 2012, s. 59.

ujęciami syntetycznymi dysponuje polska historiografia. Interesujące, że bywają one oparte o materiał aktowy. Są elementami czy to opracowań o szerszej tematyce¹⁹, czy też będących wstępem do edycji źródłowej²⁰.

Charakterystyczne dla historiografii sowieckiej było opracowywanie tematów formułowanych według klucza, któremu bliżej do ideologicznego aniżeli problemowego ujęcia zagadnienia. Tak można określić kilka prac habilitacyjnych, broniących na sowieckiej Białorusi, jakie ukazały się drukiem, a poświęcone są walce KPZB „za demokratyczne prawa i wolności”²¹, zmaganiom partii „z burżuazyjnym terrorem”²², „przeciwko uciskowi burżuazji i obszarników”²³, czy wreszcie – „pracy w masach”²⁴. Według analogicznego klucza formułowano niekiedy tematy doktoratów, które następnie były publikowane²⁵.

Szczęśliwie, zwłaszcza współcześnie, mamy również do czynienia z precyzyjniejszym zakreślaniem tematyki. Swoją historiografię ma jeden z kluczowych momentów w dziejach KPZB, czyli tzw. „secesja”, do jakiej doszło w latach 20. Zwracają zwłaszcza uwagę nowe prace, jakie na ten temat ukazują się na Białorusi²⁶. Nadal cenne są również ustalenia Aleksandry Bergman²⁷. Z instytucji komunistycznych opracowania, które aspiruje do miana kompleksowego, doczekał się tylko MOPR (Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom)²⁸. W okresie sowieckim ukazała się też niewielka praca na temat funkcjonowania KZM ZB w latach 20. (do 1928 r.)²⁹. Natomiast oddzielną kategorię stanowią prace na temat struktur opanowanych lub zinfiltrowanych przez ruch komunistyczny. Za relatywnie niezłe opracowane naukowo można uznać dwie legalne, kryptokomunistyczne organizacje funkcjonujące w latach 20., a więc Białoruską Włóściańsko-Robotniczą Hromadę oraz Białoruski Włóściańsko-Robotniczy Klub Poselski „Zmahanye”. Obie doczekały się bowiem opracowań zwartych³⁰. Wprawdzie są objętościowo niewielkie i na pewno nie wyczerpują podejmowanych zagadnień, niemniej zawierają dużo materiału faktograficznego. Większe opracowania dotyczą prasy i druku KPZB, ale – niestety – częściej są to nieopublikowane prace doktorskie, broniące na Białorusi jeszcze w okresie sowieckim³¹. Warto więc zwrócić uwagę

¹⁹ W. Śleszyński, 2007, s. 256–268; W. Śleszyński, 2014, s. 86–89.

²⁰ W. Śleszyński, 2015, s. 7–13.

²¹ В.Ф. Ладысев, 1988.

²² Б.С. Клейн, 1986.

²³ А. Мацко, 1972.

²⁴ П.И. Зелинский, 1986.

²⁵ Г.Б. Воткович, 1975; Т.Ю. Глинская, 1965; С.Б. Кобяк, 1979.

²⁶ Szerzej wraz z wykazem publikacji: А.А. Савіч, 2012, s. 193–194.

²⁷ А. Bergman, 1984, s. 79–80.

²⁸ Т.А. Лугачёва, 2001.

²⁹ А.А. Віхраў, 1975. Okresowi 1934–1938 poświęcony jest niewydany doktorat: М.А. Бобер, 1976.

³⁰ В.В. Даніловіч, 2007; У.А. Палуян, 1967.

³¹ А.А. Савіч, 2012, s. 61. Z trzech doktoratów poświęconych tej tematyce opublikowano: П.И. Зелинский, 1977.

na tekst, który na ten temat ukazał się ostatnio w Polsce, a jego autorem jest badacz najmłodszego pokolenia³².

Relatywnie słabo reprezentowana jest biografistyka. W okresie sowieckim ponadprzeciętnie koncentrowano się na pojedynczych postaciach, których biografie nadawały się na prezentacje w konwencji heroicznej. Przykładem może być Wiera Choruża, której poświęcono co najmniej kilka prac o różnym charakterze: zarówno wspomnień³³, edycji źródłowych³⁴, jak i opracowań³⁵. W Polsce tą dziedziną zajmowała się Aleksandra Bergman. Jej prace dotyczą działaczy powiązanych co prawda z KPZB, ale formalnie funkcjonujących w strukturach legalnych, takich jak BWRH³⁶. W polskiej literaturze bazą danych biograficznych działaczy komunistycznych, w tym powiązanych z KPZB, jest „Słownik Biograficzny Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego”. Niestety nieukończony, jedynie dzięki przypadkowi (hasła do litery K), może stanowić wartościową pomoc³⁷. Współcześnie w Polsce można natknąć się też na drobne przyczynki biograficzne³⁸.

W kontekście ruchu komunistycznego w województwach północno-wschodnich należy traktować prace poświęcone incydentom zbrojnym, do jakich dochodziło na tym obszarze w latach 1921–1925. Na Białorusi temat ten jest analizowany w wielu rozproszonych pracach, jakie ukazały się w ciągu ostatnich dwóch dekad. Niejednokrotnie są to teksty interesujące, zarówno w sferze faktograficznej, jak i interpretacyjnej³⁹. W Polsce na ten temat ukazała się jedna pozycja książkowa⁴⁰, a fragmenty dwóch innych zostały temu zagadnieniu poświęcone⁴¹.

Można mówić o próbach wplecenia aktywności KPZB w kontekst społeczny. Na Białorusi, zarówno w okresie sowieckim jak i współcześnie, podejmowane były próby określenia roli partii w życiu wsi województw północno-wschodnich⁴². Niżej podpisanemu nie są natomiast znane teksty w języku polskim, traktujące ten lub inny, podobny kontekst jako motyw przewodni.

Jeśli chodzi o ujęcia regionalne, za najlepiej opracowane należy uznać Białostockie (z Suwalszczyzną) i Polesie. W przypadku pierwszego z wymienionych regionów do 1989 r. ukazały się zarówno publikacje zwarte, jak i teksty rozproszone czy też zbiór dokumentów⁴³. W drugim wypadku mamy do czynienia z monografią i tekstami rozproszonymi (zarówno opracowaniami, jak

³² A. Suławka, 2015, s. 55–76.

³³ *Жизнь...*, 1975 [II wydanie w 1983 r.].

³⁴ В. Хоружая, 1962; В.З. Хоружая, 1970 [II wydanie 1975]; W. Choruża 1961.

³⁵ Poświęcono jej nieopublikowany doktorat: С.Б. Талапина, [1975].

³⁶ A. Bergman, 1984, s. 142–165, 219–248.

³⁷ F. Tych (red.), 1978–1991.

³⁸ P. Cichoracki, A. Ilin, 2016, s. 173–195.

³⁹ Szarzej wraz z wykazem prac: А.А. Савіч, 2012, s. 197–204.

⁴⁰ P. Cichoracki, 2012.

⁴¹ P. Cichoracki, 2007. W. Śleszyński, 2007, s. 293–312.

⁴² В.П. Гарматны, 2009; А.А. Сорокин, 1977.

⁴³ Tu publikacje zwarte: *Z działalności...*, 1958; *Powstanie...*, 1973; *Źródła...*, 1986. O tekstach rozproszonych: K. Gomółka, 1996, s. 101–104.

i edycjami). Większość opublikowano w Polsce w ciągu ostatnich kilku lat⁴⁴. W wypadku Polesia zwraca uwagę niewielkie, opublikowane w poprzedniej dekadzie na Białorusi opracowanie poświęcone okolicom Żabinki (powiat kobryński). Jest to przykład zerwania z zasadą wyłącznego heroizowania działań partii komunistycznej i jej działaczy⁴⁵. Nie stanowi to jednak normy i nadal pojawiają się jednostronne, afirmatywne ujęcia⁴⁶. Z okresu sowieckiego można wskazać również na rozproszone teksty, a także tom źródeł poświęcony działalności KPZB na Wileńszczyźnie⁴⁷. Współcześnie bywa ona wspomniana również w monografiach poświęconych innym regionom czy miastom współczesnej Białorusi⁴⁸.

Wobec powyższej sytuacji, której istota zdaje się polegać na wyraźnym deficycie opracowań regionalnych, ważną rolę odgrywa seria „Pamięć”, publikowana na Białorusi jeszcze od schyłku okresu sowieckiego⁴⁹. Każdy tom dotyczy historii rejonu, a więc jednostki administracyjnej, która jest odpowiednikiem powiatu. Okres międzywojenny jest zazwyczaj wydzielony w osobnym rozdziale. Niejednokrotnie aktywność komunistów stanowi jego zasadniczą część. Narracja pozbawiona jest aparatu naukowego, a jej ton zazwyczaj można uznać za afirmatywny w kwestii działań komunistycznych. Niekiedy jednak publikowane są fragmenty dokumentów archiwalnych, a także biografie komunistycznych aktywistów. Biorąc pod uwagę fakt, że seria obejmuje swoim zasięgiem terytorialnym zdecydowaną większość obszaru dawnych województw północno-wschodnich II RP, to – mimo niedostatków – stanowi obecnie jedyny punkt wyjścia dla badań regionalnych, jeśli idzie o literaturę przedmiotu.

Pisząc o „narodowo-państwowej” specyfice literatury poświęconej KPZB, można zwrócić uwagę na kontekst terytorialny działalności partii. Zachodni fragment obszaru jej aktywności to obecne województwo podlaskie i skrawki województwa lubelskiego. Odbiło się to zwłaszcza na polskiej historiografii, ponieważ należące do niej wydawnictwa w dużej mierze odnoszą się do tego właśnie obszaru.

Generalizując, można stwierdzić, że historiografia okresu sowieckiego charakteryzowała się wyolbrzymianiem roli KPZB i kreowała partię na lidera „ruchu narodowo-wyzwoleńczego na Zachodniej Białorusi”. Tym samym realizowano odgórne polityczno-ideologiczne zapotrzebowanie, nie dążąc wcale do uzyskania obiektywnych informacji, tylko „(...) obsługując interesy władzy sowieckiej”⁵⁰. W narracji bardzo często operowano propagandowymi frazami – kalkami. Zwraca również uwagę podstawa źródłowa. W mniejszym lub

⁴⁴ P. Cichoracki, 2015 II; P. Cichoracki 2015, s. 177–192; P. Cichoracki, 2013, s. 139–150.

⁴⁵ М. Мицкович, 2007.

⁴⁶ П.С. Рамановіч, 2009.

⁴⁷ *Револуцыйнае...*, 1978; Szerzej o tekstach rozproszonych: А.А. Савіч, 2012, s. 71.

⁴⁸ А. Чарнякевіч, 2015.

⁴⁹ Тому obejmujące zasadniczą część międzywojennego województwa poleskiego oraz niewielkie fragmenty nowogrodzkiego (okolice Baranowicz) są dostępne do wglądu w sieci: <http://kb.brl.by/index.php/component/memorybook/?task=readbook&Itemid=149>.

⁵⁰ А.А. Савіч, 2012, s. 83.

większym stopniu kładziono nacisk na akta proweniencji partyjnej, a przy tym czyniono to bezkrytycznie, co dziś szczególnie uderza, zwłaszcza gdy śledzi się sposób odtwarzania faktografii. Robiono tak, mimo iż na sowieckiej Białorusi dysponowano bardzo dużą ilością akt przedwojennej administracji II RP, mającej w tym wypadku znacznie większą wartość informacyjną aniżeli dokumentacja komunistyczna. Trend ten utrzymał się aż do początku lat 90.⁵¹ Mimo tych zastrzeżeń opracowania sowieckie nie są dziś jednak całkowicie pozbawione wartości, choć – rzecz jasna – z czasem będzie ona relatywnie maleć⁵².

Okres sowiecki odznaczył się wypracowaniem własnej periodyzacji dziejów KPZB. Jest ona nieco odmienna, aniżeli stosowana w Polsce w odniesieniu do międzywojennego ruchu komunistycznego. Przede wszystkim zwraca uwagę inne zakreślenie cezury związanej z tzw. Wielkim Kryzysem gospodarczym i umiejscowienie jej w latach 1929–1933⁵³. Obecnie badania nad historią KPZB podejmowane bywają poza strukturami akademickimi. Owocują niekiedy rozproszonymi opracowaniami, podejmującymi zwłaszcza problematykę lat 20⁵⁴.

Mimo, że prace Aleksandry Bergman powstały w okresie rządów komunistycznych w Polsce, a ich autorka wywodziła się z kręgów byłych członków partii, jej teksty świadczą o tym, że w PRL istniała większa przestrzeń swobody badawczej aniżeli u jej wschodniego sąsiada. Podobny sąd funkcjonuje zresztą również współcześnie na Białorusi⁵⁵. Dzieje aktywności komunistycznej w II RP stały się w latach 70. nawet obiektem polemiki na łamach prasy naukowej⁵⁶. Trudno wskazać na wyróżniające cechy współczesnej polskiej historiografii dotyczącej KPZB. Wydaje się, że podlega ona takim samym mechanizmom, jak inne dziedziny badań historii Polski pierwszej poł. XX w.

Po omówieniu opracowań poświęconych poszczególnym problemom historii KPZB, teraz uwaga zostanie skoncentrowana na wydawnictwach źródłowych. Można jedynie zasygnalizować jedną różnicę formalną pomiędzy publikowanymi pracami sowieckimi czy białoruskimi a polskimi. Najważniejsze zwarte opracowania białoruskie, wydawane w latach 60.–80. to zazwyczaj prace powstałe w związku z ubieganiem się o kolejny stopień naukowy: doktoraty i – zwłaszcza w latach 80. – habilitacje⁵⁷. W Polsce natomiast żadna z książek, która w całości poświęcona byłaby KPZB, nie pełniła roli pracy awansowej.

Wspomnienia ludzi związanych z KPZB, czy – szerzej rozumianą – działalnością prosowiecką były wydawane zarówno na Białorusi jak i w Polsce. Zaczęły się one ukazywać jako konsekwencje „odwilży”. Mniej więcej do końca pierwszej dekady XXI w., w języku rosyjskim i białoruskim, w postaci

⁵¹ A.A. Савіч, 2012, s. 47–48, 50–51, 54–55, 63–64.

⁵² Nieco łagodniejsza ocena historiografii sowieckiej do 1991 r.: A.A. Савіч, 2012, s. 75–76.

⁵³ [Pałujanowie, s. 7–8]; [Pałujan].

⁵⁴ А. Пашкевіч 2006, s. 102–116; А. Пашкевіч 2006 II, s. 163–170; А. Пашкевіч 2010, s. 59–87.

⁵⁵ A.A. Савіч, 2012, s. 51–52.

⁵⁶ A. Bergman, 1979, s. 212–216.

⁵⁷ A.A. Савіч, 2012, s. 57.

wydawnictw zwartych opublikowano około 10 pozycji. Mają one zarówno charakter autorski, jak i postać zbioru mniejszych prac. W ich powstaniu najczęściej wykorzystywany jest tom kilkudziesięciu relacji opublikowany w 1958 r.⁵⁸, a także świadectwa „bereziaków”⁵⁹. W przypadku tych ostatnich, biorąc pod uwagę status partyjny twórców, zwraca uwagę książka Orechwo⁶⁰ czy S. Waupszasowa – jednego z dowódców zbrojnych działań dywersyjnych w 1. poł. lat 20.⁶¹ Wartość tych relacji jest jednak dyskusyjna. I nawet nie chodzi tu o oczywisty, stereotypowo rozumiany kontekst, tworzony przez sam fakt publikowania ich w ZSRS. Dziś uchwytnie są już bardzo wyraźne, konkretne przykłady i mechanizmy odgórnego sterowania treścią publikowanych relacji członków KPZB⁶². W Polsce liczba opublikowanych wspomnień jest zdecydowanie mniejsza, choć i w tym wypadku istnieją one zarówno jako autorskie książki, jak i zbiory relacji⁶³.

Natomiast użyteczne wydają się wydawnictwa źródłowe, opublikowane w okresie istnienia ZSRS zarówno za wschodnią granicą, jak i w Polsce. W pierwszym wypadku kluczowe tomy ukazały się w latach 1962–1978⁶⁴. Najważniejsze z nich to dwutomowy zestaw poświęcony „walce pracujących Zachodniej Białorusi”. Warto przy tym zaznaczyć, że ze względu na szerokie wyzyskanie w nim akt polskiej, urzędowej proweniencji, można z tego wydawnictwa korzystać w szerzej rozumianych badaniach nad historią społeczno-polityczną II RP. Dokumenty dotyczące KPZB można również znaleźć we współczesnych wydawnictwach źródłowych, poświęconych innym zagadnieniom⁶⁵.

Natomiast w Polsce do 1989 r. ukazała się tylko jedna (sygnalizowana już wyżej), zwarta edycja materiałów źródłowych, w znacznej części poświęcona KPZB na Białostocczyźnie. Współcześnie ta kategoria publikacji przedstawia się znacznie lepiej. Dzieje się tak za sprawą serii wydawnictw źródłowych „Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej” pod redakcją Wojciecha Śleszyńskiego. Spośród dziewięciu wydanych dotąd tomów ważne są te zawierające dokumenty polskiej administracji, podejmujące m.in. problem zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego. Za kluczowy należy natomiast uznać monograficzny tom poświęcony zwalczaniu KPZB przez władze państwa polskiego⁶⁶.

Konkludując można stwierdzić, że stan historiografii poświęconej KPZB jest daleki od satysfakcjonującego. Jakkolwiek ostatnio, zwłaszcza w Polsce, pojawiają się nowe ujęcia i publikowane są materiały źródłowe, to wiele pól

⁵⁸ У суравыя..., 1958.

⁵⁹ Они не стали..., 1966.

⁶⁰ Н.С. Орехво, 1983.

⁶¹ С.А. Ваупшасов, 1988; С.А. Ваўпшасаў, К.М. Такушэвіч, 1958.

⁶² А.А. Савіч, 2012, s. 50.

⁶³ В. Nikitiuk, 1972; Е. Орłowska, 1973; *Komuniści Białostocczyzny...*, 1972.

⁶⁴ *Борьба трудящихся...*, 1962–1972; Р. Малюковичюс (ред.), 1978; В.Н. Жигалов (ред.), 1978.

⁶⁵ Е. С. Розенблат (ред.), 2009.

⁶⁶ W. Śleszyński (red.), 2015.

badawczych pozostaje nadal niezagospodarowanych. Rzecz jasna można, niemal rytualnie, wskazywać na brak dostępu do – najpewniej kluczowych – materiałów wytworzonych przez sowiecki aparat bezpieczeństwa i służby specjalne. Nie ulega też wątpliwości, że zestaw archiwaliów proveniencji partyjnej jest daleki od kompletności, zwłaszcza jeśli chodzi o lata 20. Również poszczególne struktury szczebla okręgowego i rejonowego dokumentacyjnie są bardzo nierównomiernie reprezentowane⁶⁷. Mimo to zasoby zgromadzone w Warszawie, Wilnie, Mińsku i Moskwie pozwalają na podjęcie szerzej zakrojonych badań.

Otwartym natomiast pozostaje pytanie, czy czas już na nową syntezę dziejów KPZB. Niżej podpisany jest w tej kwestii ostrożny. Brak wielu opracowań, które należałoby zaliczyć do kategorii „badań podstawowych” w zakresie mawianego zagadnienia, powoduje, że aktualnie podobną próbę należałoby jednak uznać za przedwczesną. Na czoło wysuwa się deficyt szerzej zakrojonych ujęć regionalnych, a także bardzo poważne luki w biografistyce, zarówno jeśli chodzi o prace poświęcone poszczególnym postaciom, jak i ich – rozmaicie selekcjonowanym – grupom. Do dziś za faktycznie nierozpoznaną uchodzi tak podstawowa sprawa jak liczebność partii. Przy czym od razu należy zaznaczyć, że kwestia ta wymaga być może dopiero wypracowania metody pozwalającej uzyskać wartości zbliżone do rzeczywistych. Właściwie nie bada się sposobów i skali represji, jakim w II RP poddani zostali członkowie KPZB.

Abstrahując jednak od powyższych wątpliwości wskazane byłoby, aby podobne przedsięwzięcie miało białorusko-polski charakter. Należy również założyć, że w takim wypadku pojawiłyby się trudności związane z interpretacyjnymi uzgodnieniami. Niemniej fakt, że bardzo szeroko założona kwerenda archiwalna musiałby być prowadzona po obu stronach granicy, a także w Rosji, uzasadnia kształt sugerowanego tu rozwiązania. Warto także podkreślić, że koszty prowadzenia badań zagranicznych, czy to z polskiej, czy to białoruskiej perspektywy, byłyby bardzo wysokie, ich pokrycie zaś uzależnione od zewnętrznego, niemałego dofinansowania podobnego projektu.

Interesującym zagadnieniem wydaje się również stworzenie portretów zbiorowych różnych kategorii aktywistów KPZB, czy ludzi znajdujących się pod wpływem partii. Kryterium wyboru mógłby być: teren aktywności (miasto, miejscowości, wieś), szczebel partyjny, karalność, udział w konkretnych wystąpieniach zewnętrznych. Analizę można byłoby także prowadzić np. pod kątem wieku, wykształcenia, narodowości, stanu majątkowego. Zarówno w przypadku wyodrębnionych grup, jak i kryteriów analizy wymieniono jedynie możliwe, ale przecież nie kompletne propozycje zestawień. Podstawowym materiałem źródłowym dla takich badań byłyby materiały śledcze i sądowe polskiej proveniencji. Istniejące w tym względzie możliwości sugeruje zasób Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego, gdzie zgromadzone są akta 322 procesów wytoczonych w związku z działalnością komunistyczną prowadzoną na części terytorium województwa poleskiego. Można przyjąć, że przy szacowaniu ilości osób oskarżanych w tych sprawach, mamy do czynienia

⁶⁷ A.A. Савіч, 2012, s. 48.

z wielokrotnością przytoczonej wyżej liczby. To zaś stanowi już materiał masywny, dający określone możliwości badawcze. Wydaje się również, że dotąd nie w pełni zostały wyzyskane nieopublikowane materiały wspomnieniowe. W polskich instytucjach archiwalnych (AAN, APBiał) nie są to zespoły obszerne, niemniej interesujące⁶⁸. Takie kolekcje istnieją również w archiwum brzeskim⁶⁹.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Choruża W., 1961, *Listy z więzienia, notatki, wspomnienia o Wierze*, Warszawa.
- Cichoracki P., 2013, *U progu ostatniego etapu działalności. Sprawozdanie dla KC KPZB z jesieni 1936 roku*, „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”, t. 2, s. 139–150.
- Cichoracki P., Ilin A., 2016, *Zeznanie młodego komunisty. Przyczynek do pierwszej fazy dziejów KPZB*, „Komunizm. System – Ludzie – Dokumentacja”, t. 5, s. 173–195
- Hirsz Z., Kowalczyk J., 1986, *Źródła do dziejów ruchu komunistycznego na Białostocczyźnie w latach 1918–1938*, 1986, Białystok.
- [Red.], 1972, *Komuniści Białostocczyzny. Wspomnienia w czterdziestą rocznicę powstania KPP*, Białystok.
- Nikitiuk B., 1972, *Zwycięstwo opłacone krwią*, Białystok.
- Nosowicz M., 1973, *Powstanie i działalność Białoruskiej Włociańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie*, Białystok.
- Orłowska E., 1973, *Pamiętam jak dziś*, Warszawa.
- [Red.], 1973, *Powstanie i działalność Białoruskiej Włociańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie*, Białystok.
- [Red.], 1958, *Z działalności Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi na Białostocczyźnie*, Białystok.
- Śleszyński W. (red.), 2015, *Kontrolować czy likwidować – komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi*, Kraków.
- Ваўпшасаў С.А., Такушэвіч К.М., 1958, *Партызанскія выступленні ў Заходняй Беларусі ў першыя гады белапольскай акупацыі*, [w:] *У суровыя гады подполля*, Мінск.
- Ваупшасов С.А., 1988, *На тревожных перекрестках. Записки чекиста*, Москва.
- Жигалов В.Н. (ред.) 1978, *Революционный авангард трудящейся молодёжь Западной Белоруссии (1921–1939 гг.). Документы и материалы*, Минск.
- [Ред.], 1975, *Жизнь отданная борьбе. Сборник воспоминаний о В. Хоружей*, Минск.

⁶⁸ W odniesieniu do AAN uwaga ta dotyczy Zbioru Relacji Działaczy Ruchu Robotniczego, w odniesieniu do Archiwum Państwowego w Białymstoku wspomnienia – najczęściej niskiej rangi – aktywistów KPZB zgromadzone są w zespole miejscowego Komitetu Wojewódzkiego PZPR.

⁶⁹ Zespoły: Коллекция документов по истории революционного движения в Западной Белоруссии, Коммунистической партии Западной Белоруссии и Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (fond 500) oraz Коллекция документов по истории комсомола Брестской области (fond 286), А.Г. Карапузова (ред.), 2015, s. 318–319.

- Карапузова А.Г., (ред.), 2015, *Государственный архив Брестской области: путеводитель по фондам: 1939–2014*, Брест.
- Малюковичюс (ред.), 1978, *Революционное движение в Вильнюсском крае. Документы и материалы*, Вильнюс.
- Они не стали на колени. Сборник воспоминаний и документов о концлагере Береза Кар-туская*, 1966, Минск.
- Орехво Н.С., 1983, *Дела и люди КПЗБ. Воспоминания*, Минск.
- Розенблат Е.С., (ред.), 2009, *Брест в 1919–1939 гг. Документы и материалы*, Брест.
- [Ред.], 1958, *У суравья гады падполя*, Минск.
- Хоружая В., 1962, *Письма на волю*, Москва.
- Хоружая В.З., 1970, *Статьи и письма о комсомоле*, Минск.

Opracowania

- Bergman A., 1979, *Na marginesie artykułu J. Pacuka „Kształtowanie się stosunków KPP i KPZB do powstania zbrojnego”*, „Przegląd Historyczny”, z. 2, s. 212–216.
- Bergman A., 1984, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Cichoracki P., 2007, *Polesie nieidyliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach 30. XX w.*, Łomianki.
- Cichoracki P., 2012, *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych województwach północno-wschodnich*, Łomianki.
- Cichoracki P., 2015a, *Ostatnie lata działalności KPZB (1935–1938): przypadek Polesia*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 43, s. 177–192.
- Cichoracki P., 2015b, *„Przeszkody w sprzyjających warunkach”. Realia funkcjonowania organizacji komunistycznych w województwie poleskim (w świetle dokumentacji partyjnej)*, [w:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie, struktury, działalność*, red. M. Bukała, M. Krzysztofiński, Rzeszów, s. 149–165.
- Gomółka K., 1996 *Stan badań nad dziejami Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi w Polsce*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 6, s. 99–104.
- Мицкович М., 2007, *Между истиной и выдумкой. Коммунистическое подполье Жабинковщины в 20–30 гг. XX ст.*, Брест.
- Suławka A., 2015, *Prasa Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi (KC KPZB) wydawana w języku rosyjskim*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 50, s. 55–76.
- Śleszyński W., 2007, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Śleszyński W., 2014, *Województwo poleskie*, Kraków.
- Śleszyński W., 2015, *Komunistyczna Partia zachodniej Białorusi – najniebezpieczniejsza antypaństwowa organizacja na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kontrolować czy likwidować – komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi*, wstęp i oprac. W. Śleszyński, współpr. J. Owłasiuk, Kraków, brak stron.
- Tych F. (red.), 1978–1991, *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych i in., t. I–III, Warszawa.

- Бобер М.А., 1976, *Комсомол Западной Белоруссии – помощник КПЗБ в борьбе за социальное и национальное освобождение трудящихся (1934–1938)*, [Минск].
- Віхраў А.А., *Баявы памочнік КПЗБ (1921–1928 гг.)*, Мінск.
- Воткович Г.Б., 1975, *КПЗБ в борьбе за интернациональное единство трудящихся (1929–1933 гг.)*, Минск.
- Гарматны В.П., 2009, *КПЗБ і сялянскі рух Заходняй Беларусі (1923–1939 гг.)*, [w:] *Грамадскія рухі і палітычныя партыі ў Беларусі (Апашня чвэрць ХІХ – пачатак ХХІ ст.)*, Гродна.
- Глинская Т.Ю., 1965, *КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся Западной Белоруссии 1924–1928 гг.*, Минск.
- Даніловіч В.В., 2000, *Дзейнасць арганізацыі «Змаганне» ў Заходняй Беларусі (1927–1930 гг.)*, Мінск.
- Даніловіч В.В., 2007, *Дзейнасць арганізацыі «Змаганне» ў Заходняй Беларусі (1927–1930 гг.)*, Мінск.
- Зелинский П. И., 1977, *Печать КПЗБ в борьбе за свободу*, Минск.
- Зелинский П.И., 1986, *Политическая работа КПЗБ в массах 1923–1938*, Минск.
- Клейн Б.С., 1986, *За дело правое. Борьба КПЗБ с буржуазным террором (1919–1938)*, Минск.
- Кобяк С.Б., 1979, *Под знаменем пролетарской солидарности. Компартия Западной Белоруссии в борьбе за сплочение трудящихся*, Минск.
- Коваленя А.А. (ред.), 2014, *Рижский мир в судьбе белорусского народа 1921–1953 гг.*, кн. 1, Минск.
- Ладысев В.Ф., 1988, *В борьбе за демократические права и свободы (Из исторического опыта Компартии Западной Белоруссии 1926–1938 гг.)*, Минск.
- Ласкович В.П., Ласкович В.В., 2002, *Подвиг Коммунистической Партии Западной Белоруссии (КПЗБ) 1919–1939 гг. Исторический очерк*, Брест.
- Лугачёва Т.А., 2001, *Международная Организация Помощи Революционером (МОПР) в Западной Белоруссии (1923–1939 г.)*, Гродно.
- Мацко А., 1972, *Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков 1918–1939 гг.*, Минск.
- Мацко А.Н., Самутин В.Е. (ред.), 1966, *Революционный путь Компартии Западной Белоруссии*, ред., Минск.
- Палуян У.А., 1967, *Беларуская Сялянска-Рабочая Грамада*, Мінск.
- Пашкевіч А., 2006, *Справа «Беларускага нацыянальнага цэнтру» паводле цведзенняў былых актывістаў Кампартыі Заходняй Беларусі*, «Спадчына», нр 1, s. 102–116.
- Пашкевіч А., 2006, *Тэрытарыяльная ці нацыянальная? Дыскусія аб Грамадзе на III канферэнцыі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі*, «Гістарычны Альманах», т. 12, с. 163–170.
- Пашкевіч А., 2010, *Чалавек з-за шырму. Спроба выцвятлення таямніцы «Старога»*, «Гістарычны Альманах», т. 16, s. 59–87.
- Рамановіч П.С., 2009, *Да пытання дзейнасці Камуністычнай Партыі Заходняй Беларусі (на прыкладзе Камуністычнай арганізацыі м. Моталь драгічынскага павета)*, [w:] *Осень 1939 года: коренной перелом в судьбе белорусского народа*, Брест.

- Румак А.А., 1994, *Профсоюзы Трудящихся Западной Белоруссии в революционно-демократическом движении (1926–1939)*, Минск.
- Савіч А.А., 2000, *Рэвалюцыйны Нацыянальна – вызваленчы рух ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гады): гістарыяграфія праблемы*, Мінск.
- Савіч А.А., 2012, *Нацыянальна-вызваленчы рух ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гады): гістарыяграфія праблемы*, Брэст.
- Сорокин А.А., 1977, *Освободительное и революционное крестьянское движение в Западной Белоруссии (1920–1939 гг.)*, Минск.
- Сямёнчык М.Б., 2000, *Рабочы рух у Заходняй Беларусі (1921–1939)*, Мінск.
- Талапина С.Б., 1975, *Вера Хоружая – революционер-публицист*, Минск.
- Чарнякевіч А., 2015, *Нарджэнне беларусай Гародні*, Мінск.